

Αναγνώριση της ύπαρξης συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων στην ελληνική επικράτεια: το ιδιαίτερο ζήτημα της απόδειξης των κρίσιμων πραγματικών περιστατικών

Στην παρούσα υπόθεση, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε την παραβίαση αρκετών άρθρων της ΕΣΔΑ και ειδικότερα του άρθρου 3, ιδωμένου ατομικά και σε συνδυασμό με το άρθρο 13 της Σύμβασης, λόγω της επαναπροώθησης της προσφεύγουσας στην Τουρκία, του άρθρου 5 λόγω της παράνομης κράτησής της στο πλαίσιο της διαδικασίας της επαναπροώθησής της, και των άρθρων 2 και 3 σε συνδυασμό με το άρθρο 13 λόγω της έλλειψης αποτελεσματικής προσφυγής που θα μπορούσε να ασκήσει για τον κίνδυνο ζωής και την κακομεταχείριση στην οποία πιθανώς υπεβλήθη

άρθρο 3 ΕΣΔΑ – αρχή της μη επαναπροώθησης – ανεπάρκεια της αγωγής του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ – επιστροφή της προσφεύγουσας στην Τουρκία χωρίς να εξεταστεί ο κίνδυνος κακομεταχείρισης και το αίτημα ασύλου της – αναγνώριση συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων στην Ελλάδα – έμφαση στο περιεχόμενο των εκθέσεων εθνικών και διεθνών οργανισμών – σύνδεση της συστηματικής πρακτικής με την ατομική περίπτωση της προσφεύγουσας – αρχή απόδειξης και αντιστροφή του βάρους απόδειξης – προσκόμιση επαρκών αποδεικτικών στοιχείων εκ μέρους της προσφεύγουσας που απεδείκνυαν την παρουσία της πρώτα στην ελληνική και στη συνέχεια στην τουρκική επικράτεια – αδυναμία του εναγόμενου κράτους να διατυπώσει μια εναλλακτική εξήγηση πέραν της πιθανότητας επαναπροώθησης – παραβίαση των άρθρων 3 και 13 (έλλειψη αποτελεσματικής προσφυγής) – παραβίαση του άρθρου 5 λόγω κράτησης της προσφεύγουσας, στερούμενης νομικής βάσης – απόρριψη ένστασης περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων – παραβίαση των άρθρων 2 και 3 σε συνδυασμό με το άρθρο 13 λόγω έλλειψης αποτελεσματικής προσφυγής – δυνατότητα «ελάφρυνσης» του αποδεικτικού βάρους από την αναγνώριση της συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων – η απόφαση G.R.J. κατά Ελλάδας και άλλες σχετικές υποθέσεις αναφορικά με τα αποδεικτικά ζητήματα στο πλαίσιο επαναπροωθήσεων

ΕΔΔΑ, Προσφυγή No 15783/21, Υπόθεση A.R.E. κατά Ελλάδας, απόφαση της 7ης Ιανουαρίου 2025 του Τρίτου Τμήματος

Τον Μάρτιο του 2019, η προσφεύγουσα καταδικάστηκε στην Τουρκία σε φυλάκιση λόγω της συμμετοχής της σε «τρομοκρατική οργάνωση», όπως χαρακτηριζόταν από τις τουρκικές αρχές. Στις 4 Μαΐου 2019, η προσφεύγουσα εισήλθε στην Ελλάδα προκειμένου να ζητήσει άσυλο. Προς τον σκοπό αυτόν, ήρθε σε τηλεφωνική επικοινωνία με τον αδερφό της, που βρισκόταν ήδη στην Ελλάδα, για να αναλάβει την υπόθεσή της σχετικός δικηγόρος. Εν τέλει και πριν προλάβει να συναντήσει τον δικηγόρο, η προσφεύγουσα εντοπίστηκε και κρατήθηκε από τις ελληνικές αρχές, οι οποίες, αφού της αφαίρεσαν τα προσωπικά αντικείμενα, την οδήγησαν σε ένα άγνωστο σημείο κοντά στον ποταμό Έβρο. Το βράδυ της ίδιας ημέρας, επιβιβάστηκε μαζί με άλλα άτομα σε ένα μικρό φουσκωτό σκάφος, το οποίο τους επέστρεψε στην Τουρκία.

Η προσφεύγουσα συνελήφθη στις τουρκικές ακτές την επόμενη ημέρα, ενώ στις 6 Μαΐου καταδικάστηκε εκ νέου από το ποινικό δικαστήριο Σμύρνης και οδηγήθηκε στη φυλακή.

Ενώπιον του ΕΔΔΑ πλέον, η προσφεύγουσα επικαλείται την παραβίαση μιας σειράς άρθρων της ΕΣΔΑ, παραθέτοντας αναλυτικά την εκδοχή της αναφορικά με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης (από την είσοδό της στην Ελλάδα και την αντιμετώπιση που δέχθηκε από τις ελληνικές αρχές, μέχρι την επαναπροώθησή της στην Τουρκία και τη συνακόλουθη καταδίκη της εκεί), στη βάση διάφορων αποδεικτικών στοιχείων που προσκόμισε ενώπιον τόσο των εθνικών αρχών, όσο και του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Από την πλευρά της, η ελληνική Κυβέρνηση αρνήθηκε κατηγορηματικά και στο σύνολό της την αφήγηση της προσφεύγουσας, επικαλούμενη αντιφάσεις της τελευταίας, καθώς και αναντιστοιχία των περιγραφόμενων γεγονότων με τις σχετικές ημερομηνίες των υποτιθέμενων συμβάντων.

Έχοντας να αντιμετωπίσει τη σημαντική αυτή αντίθεση των διάδικων μερών ως προς τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, το ΕΔΔΑ, με την απόφασή του στις 7 Ιανουαρίου 2025, αναγνώρισε ότι υπήρχαν σοβαρές ενδείξεις που υποδείκνυαν την ύπαρξη συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων στην Ελλάδα, η οποία εφαρμόζεται μέσω ενός κοινού *modus operandi*. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο έκρινε ότι η προσφεύγουσα προσκόμισε πολλά αποδεικτικά στοιχεία που υποστήριζαν την εκδοχή της για τα πραγματικά περιστατικά της

υπόθεσης και τα οποία δεν αντικρούστηκαν επαρκώς από την Κυβέρνηση, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η απουσία προηγούμενης εξέτασης των κινδύνων που θα αντιμετώπιζε στην Τουρκία πριν την επαναπροώθησή της, αλλά και η ανυπαρξία σχετικής προσφυγής προς αυτό, συνιστούσαν παραβίαση του άρθρου 3 σε συνδυασμό με το άρθρο 13 ΕΣΔΑ. Παράλληλα, το ΕΔΔΑ εντόπισε παραβιάσεις του άρθρου 5 λόγω της παράνομης κράτησής της μέχρι την πραγματοποίηση της επαναπροώθησης, και των άρθρων 2, 3 και 13 λόγω απουσίας αποτελεσματικής προσφυγής για την πιθανότητα κακομεταχείρισης της προσφεύγουσας κατά τη διάρκεια της διαδικασίας επαναπροώθησης. Αντίθετα, δεν εντοπίστηκαν παραβιάσεις των άρθρων 2 και 3 αυτοτελώς, καθώς η προσφεύγουσα δεν απέδειξε επαρκώς τους ισχυρισμούς της ως προς την απαιτούμενη βαρύτητα που απαιτεί η ενεργοποίησή τους.

Παρατηρήσεις

*Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου**

I. Πραγματικά περιστατικά – Επιχειρήματα των διάδικων μερών

Στις 12 Μαρτίου 2019, η προσφεύγουσα, κάτοικος Τουρκίας, καταδικάστηκε σε φυλάκιση 6 ετών και 3 μηνών για συμμετοχή σε οργάνωση, η οποία περιγραφόταν από τις τουρκικές αρχές ως «τρομοκρατική». Στις 4 Μαΐου 2019, σύμφωνα με την ίδια, εισήλθε στην Ελλάδα από τον ποταμό Έβρο, μαζί με άλλους δύο Τούρκους υπηκόους, προκειμένου να ζητήσει άσυλο. Ευρισκόμενη στην περιοχή της Νέας Βύσσας, ήρθε σε επικοινωνία με τον αδελφό της, ο οποίος διέμενε ήδη στην Ελλάδα από το 2018, με σκοπό να του γνωστοποιήσει την τοποθεσία της (μέσω σχετικής εφαρμογής) καθώς και να της δώσει τα στοιχεία ενός δικηγόρου που θα αναλάμβανε την υπόθεσή της. Η επικοινωνία μεταξύ τους συνεχίστηκε σε διάφορες στιγμές κατά τη διάρκεια της ημέρας, με την προσφεύγουσα να εκφράζει την ανησυχία της ότι θα επαναπροωθηθεί παράνομα.

Στις 14.25 περίπου, η αστυνομία συνέλαβε την προσφεύγουσα και τους δύο συμπατριώτες της, ενώ, πάντα σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της τελευταίας, δεν επετράπη στον δικηγόρο (Ν.Ο.), που είχε ήδη φτάσει στο σημείο, να επιβιβαστεί στο όχημα που μετέφερε τους τρεις Τούρκους υπηκόους. Ο Ν.Ο. δεν εισήλθε ούτε στον συνοριακό σταθμό του Νέου Χειμωνίου, στον οποίο μεταφέρθηκε στη συνέχεια η προσφεύγουσα και όπου επανέλαβε το αίτημα ασύλου της.

Κατόπιν αυτών, γύρω στις 19.00, φέρεται να ξεκίνησε η διαδικασία επαναπροώθησης της προσφεύγουσας. Αφού της αφαίρεσαν τα προσωπικά της αντικείμενα, φορτηγό μετέφερε την ίδια και άλλα 30 άτομα σε άγνωστο σημείο κοντά στον ποταμό Έβρο, όπου τους έβγαλαν από το φορτηγό άτομα με καλυμμένα τα πρόσωπα. Εν τέλει, στις 23.00, η προσφεύγουσα και οι υπόλοιποι επιβιβάστηκαν σε ένα φουσκωτό σκάφος, το οποίο τους οδήγησε πίσω στην Τουρκία. Εκεί, η τουρκική χωροφυλακή, πλέον στις 5 Μαΐου, συνέλαβε εκ νέου την προσφεύγουσα και οδηγήθηκε αρχικά στη φυλακή της Edirne, ενώ στις 20 Μαΐου μεταφέρθηκε στη φυλακή Gezbe, κοντά στη Σμύρνη, αφού μεσολάβησε σχετική απόφαση από το ποινικό δικαστήριο Σμύρνης στις 6 Μαΐου, το οποίο έκρινε ότι είχε παραβιάσει την απαγόρευση εξόδου από τη χώρα που της είχε επιβληθεί με την αρχική καταδίκη από τον Μάρτιο.

Στο μεταξύ, η έγκληση που άσκησε στην Ελλάδα το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες εκ μέρους της προσφεύγουσας, με αντικείμενο ποικίλες κατηγορίες για προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας της τελευταίας, απορρίφθηκε λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων.

Ομολογουμένως, η σχολιαζόμενη απόφαση εμφανίζει σημαντικές δυσκολίες όσον αφορά το σύνολο των πραγματικών περιστατικών που πράγματι έλαβαν χώρα, δεδομένου ότι η εναγόμενη Κυβέρνηση αρνήθηκε κατηγορηματικά όλους τους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας επί του θέματος. Η παντελής ανυπαρξία σύγκλισης των δύο εκδοχών φαίνεται από την (εκτενή) παρουσίαση των παρατηρήσεων των διαδίκων, πριν, κατά τη διάρκεια της

* ΜΔΕ, Ασκ. Δικηγόρος, Υπότροφος «Ε. Βασιλακάκη», ΚΔΕΟΔ

ακροαματικής διαδικασίας, στο πλαίσιο ερωτημάτων που τους υπέβαλλε το ΕΔΔΑ¹ και μετά από αυτή. Από την πλευρά της, η προσφεύγουσα τόνισε ότι προσκόμισε όλα τα απαραίτητα αποδεικτικά στοιχεία ενώπιον τόσο των εθνικών αρχών, όσο και του ΕΔΔΑ, που υποστήριζαν την εκδοχή της και τα οποία ήταν έγκυρα, όπως το οπτικοακουστικό υλικό από την περιοχή (φωτογραφίες και βίντεο), τις καταθέσεις του Ν.Ο., αλλά και του Τούρκου δημοσιογράφου Ζ.Κ., ο οποίος γνώριζε για την εν λόγω υπόθεση μέσω του Ν.Ο. και την απόφαση του δικαστηρίου Σμύρνης. Παράλληλα, η προσφεύγουσα ισχυρίστηκε ότι υπάρχει μια γενική πολιτική στην Ελλάδα αναφορικά με τις επαναπροωθήσεις αλλοδαπών, η οποία βασίζεται σε ένα κοινό *modus operandi*, θύμα του οποίου ήταν και η ίδια. Επίσης, αντιτίθεται στον ισχυρισμό της Κυβέρνησης ότι επέστρεψε οικειοθελώς στην Τουρκία, καθώς αυτό δεν θα ήταν συνεπές με τις διώξεις που υφίστατο εκεί.

Από την άλλη πλευρά, κοινός παρονομαστής των παρατηρήσεων της εναγόμενης Κυβέρνησης είναι το γεγονός της αμφισβήτησης του αποδεικτικού υλικού που προσκόμισε η προσφεύγουσα, το οποίο, σύμφωνα με εκείνη, είναι είτε αντιφατικό (όπως οι καταθέσεις του Ν.Ο.) είτε δεν συμπίπτει απαραίτητα με τις ημερομηνίες των πραγματικών γεγονότων που επικαλείται. Επιπλέον, βασίστηκε στην απουσία αλληλεπίδρασης που είχε η προσφεύγουσα με τις ελληνικές αρχές², διότι δεν προσκόμισε επίσημη βεβαίωση που να αποδεικνύει ότι η Εισαγγελία παρέλαβε το κρίσιμο αποδεικτικό υλικό. Τέλος, ισχυρίστηκε πως δεν υφίσταται καμία συστηματική πρακτική επαναπροωθήσεων, αμφισβητώντας το περιεχόμενο των εκθέσεων των παρεμβαινόντων στην υπόθεση.

Συνακόλουθα, η προσφεύγουσα επικαλέστηκε τα άρθρα 3 και 13 της Σύμβασης, ισχυριζόμενη ότι υπήρξε θύμα επαναπροώθησης, καθώς και το άρθρο 5 λόγω της στέρησης της προσωπικής της ελευθερίας ενόψει της επαναπροώθησης αυτής. Τέλος, υποστήριξε ότι παραβιάστηκαν τα άρθρα 2 και 3 σε συνδυασμό με το άρθρο 13 λόγω της απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης που υφίστατο κατά την απομάκρυνσή της στην Τουρκία, χωρίς να διαθέτει καμία αποτελεσματική προσφυγή για να προβάλει τους ισχυρισμούς αυτούς.

Στην απόφασή του, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έλαβε υπόψιν αρχικά σε εθνικό επίπεδο τον Κώδικα για την υποδοχή, τη διεθνή προστασία πολιτών τρίτων χωρών και ανιθαγενών και την προσωρινή προστασία σε περίπτωση μαζικής εισροής εκτοπισθέντων αλλοδαπών, ενώ παρέπεμψε σε προγενέστερες υποθέσεις του για άλλες διατάξεις σχετικά με θέματα κράτησης αιτούντων άσυλο και του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας³. Αντίστοιχη παραπομπή έγινε και στο σχετικό με την υπόθεση ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο (όπως η Διεθνή Σύμβαση του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων)⁴. Ταυτόχρονα, το ΕΔΔΑ προέβη σε μια ιδιαίτερα εκτεταμένη και αναλυτική παράθεση εκθέσεων εθνικών και διεθνών οργανισμών (ενδεικτικά αναφέρονται εδώ ο Συνήγορος του Πολίτη, η ΕΕΔΑ, η Εθνική Αρχή Διαφάνειας, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για την πρόληψη των βασανιστηρίων και των απάνθρωπων ή εξευτελιστικών μεταχειρίσεων ή ποινών και η Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες), οι οποίες περιγράφουν, με αρκετά παρόμοιο τρόπο, την ανάδυση μιας συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων πολιτών τρίτων χωρών στα ελληνικά σύνορα. Η σημασία των εκθέσεων αυτών θα μας απασχολήσει παρακάτω, σχετικά με τα ζητήματα ουσίας της απόφασης.

¹. Βλ. παρ. 72-90 της σχολιαζόμενης απόφασης. Τα ερωτήματα αυτά αφορούν, μεταξύ άλλων, την ανυπαρξία σχετικής κατάθεσης του αδερφού της προσφεύγουσας, το (αντιφατικό πιθανώς) περιεχόμενο των καταθέσεων του Ν.Ο. και τη γνησιότητα του περιεχομένου του οπτικοακουστικού υλικού που υπεβλήθη στις ελληνικές αρχές.

². Στην παρ. 123, μάλιστα, υποστηρίζει ότι δεν υπήρξε καμία επαφή των εθνικών αρχών με την προσφεύγουσα, δεδομένου ότι δεν καταχωρήθηκε στα σχετικά μητρώα.

³. ΕΔΔΑ *J.R. και λοιποί κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 22696/16), απόφαση της 25ης Ιανουαρίου 2018 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 29-36· ΕΔΔΑ *E.K. κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 73700/13), απόφαση της 14ης Ιανουαρίου 2021 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 45-46.

⁴. ΕΔΔΑ *M.K. και λοιποί κατά Πολωνίας* (Προσφυγές Νος 40503/17, 42902/17 και 43643/17), απόφαση της 23ης Ιουλίου 2020 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 78-97· ΕΔΔΑ *D. κατά Βουλγαρίας* (Προσφυγή Νο 29447/17), απόφαση της 20ής Ιουλίου 2021 του Τέταρτου Τμήματος, παρ. 69-72.

II. Ζητήματα παραδεκτού

Η εναγόμενη Κυβέρνηση προέβαλε δύο ενστάσεις απαραδέκτου. Πρώτον, θεώρησε ότι η προσφεύγουσα δεν είχε την ιδιότητα του θύματος, δεδομένου ότι οι ισχυρισμοί της δεν βασίζονται σε επαρκή αποδεικτικά στοιχεία. Δεύτερον, η προσφεύγουσα δεν εξάντλησε τα εσωτερικά ένδικα μέσα, όπως την αγωγή αποζημίωσης του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ ή κάποια καταγγελία ενώπιον του Συνηγόρου του Πολίτη ή της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας. Η Κυβέρνηση υποστήριξε ότι η αγωγή του άρθρου 105 ήταν αποτελεσματική, προσκομίζοντας παλαιότερη νομολογία με πραγματικά περιστατικά παρόμοια με της σχολιαζόμενης απόφασης.

Όσον αφορά την ιδιότητα του θύματος, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η εν λόγω ένσταση περιλαμβάνει κατά βάση την αμφισβήτηση των πραγματικών περιστατικών που επικαλέστηκε η προσφεύγουσα και, συνεπώς, θα ήταν προσφορότερο να εξεταστεί ως ζήτημα επί της ουσίας. Επιπλέον, απέρριψε την ένσταση περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων, καθώς τόνισε ότι η προσφεύγουσα είχε ήδη ασκήσει έγκληση, επαναλαμβάνοντας ότι, όταν ένα πρόσωπο έχει στη διάθεσή του περισσότερες από μία προσφυγές, αρκεί να έχει ασκήσει σε εθνικό επίπεδο μόνο μία προκειμένου να μην τεθεί σχετικό ζήτημα απαραδέκτου ενώπιον του ΕΔΔΑ.

Ωστόσο, το Δικαστήριο δεν έμεινε μόνο σε αυτή τη διαπίστωση, αλλά εξέτασε περαιτέρω τους λόγους για τους οποίους, εκ των πραγμάτων, δεν υπήρξε καμία αποτελεσματική προσφυγή στο πλαίσιο της υπόθεσης. Πέρα από το γεγονός ότι προσφυγές που γίνονται ενώπιον του Συνηγόρου του Πολίτη ή της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας δεν είναι αποτελεσματικές, διότι δεν δεσμεύουν τις αρμόδιες εθνικές αρχές, το ΕΔΔΑ έδωσε έμφαση στην αναποτελεσματικότητα της αγωγής του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ. Ειδικότερα, ανέφερε πως η επιδίκαση αποζημίωσης που προβλέπει η αγωγή αυτή δεν είναι αρκετή ώστε να ικανοποιήσει πλήρως ένα θύμα παραβίασης των άρθρων 2 και 3 ΕΣΔΑ, άρθρα τα οποία απαιτούν τη δίωξη και την ποινική τιμωρία των υπευθύνων. Σε κάθε περίπτωση, οι αγωγές αυτές, με τον τρόπο που έχουν ασκηθεί στο παρελθόν, δεν σχετίζονται με ζητήματα επαναπροώθησεων. Μέσω της ανάλυσης αυτής, το Δικαστήριο του Στρασβούργου εν πολλοίς επαναλαμβάνει την προγενέστερη νομολογία του σχετικά με την αγωγή του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ, πιθανώς θέλοντας να τονίσει την πρόδηλη ανεπάρκειά της αναφορικά με τα ζητήματα που εγείρουν οι βασικές διατάξεις των άρθρων 2 και 3 της Σύμβασης⁵.

III. Η απόφαση του ΕΔΔΑ επί της ουσίας – Τα ζητήματα με το αποδεικτικό βάρος της προσφεύγουσας

Σε πρώτη φάση, θα ήταν θεμιτό να παρουσιαστούν, εν συντομία, το γενικότερο περιεχόμενο και η σημασία της αρχής της μη επαναπροώθησης υπό την ΕΣΔΑ. Συγκεκριμένα, αν και το δικαίωμα στο άσυλο δεν αναγνωρίζεται από το ΕΔΔΑ, σύμφωνα με τη νομολογία του, η απομάκρυνση αλλοδαπών που εισέρχονται στην επικράτεια συμβαλλόμενου μέρους παραβιάζει το άρθρο 3 ΕΣΔΑ, εφόσον διακριβωθεί το εάν οι τελευταίοι επιθυμούν να αιτηθούν άσυλο και παρόλα αυτά επαναπροωθηθούν, ενώ διατρέχουν κίνδυνο κακομεταχείρισης ή περαιτέρω επαναπατρισμού στη χώρα προέλευσής τους όπου υπάρχει ο ίδιος κίνδυνος. Προς τον σκοπό αυτό, το ΕΔΔΑ λαμβάνει υπόψιν του διάφορα δεδομένα, όπως οι πολιτικές κ.λπ. συνθήκες στη χώρα προορισμού, η ατομική περίπτωση του προσφεύγοντα, η πιθανή ευαλωτότητα του ή η ηλικία του⁶. Επίσης, η αρχή της μη επαναπροώθησης, τη σημασία της οποίας παράλληλα έχει αναγνωρίσει και το ΔΕΕ⁷, αλλά και το άρθρο 19 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, εφαρμόζονται τόσο στην ξηρά, όσο και στη θάλασσα, γεγονός που συνεπάγεται, στην τελευταία περίπτωση, τη διάσωση και μεταφορά των ατόμων σε ασφαλές

⁵. Βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Safi και λοιποί κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 5418/15), απόφαση της 7ης Ιουλίου 2022 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 103-105· ΕΔΔΑ *Παναγιωτόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 44758/20), απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2025 του Τρίτου Τμήματος, παρ. 83-87· ΕΔΔΑ *Ζαμπέλος και λοιποί κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 1167/15), απόφαση της 17ης Μαΐου 2018 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 50-51.

⁶. Γ. ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ, Άρθρο 3 – Απαγόρευση των βασανιστηρίων, σε: Ι. Σαρμάς / Ξ. Κοντιάδης / Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), ΕΣΔΑ – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, 2021, σσ. 161-167.

⁷. ΔΕΕ C-31/09, *BolBol*, 17.06.2010, ECLI:EU:C:2010:351, σκ. 37.

μέρος, όπου θα είναι δυνατή η κάλυψη των βασικών τους αναγκών και η διατύπωση αιτημάτων ασύλου εκ μέρους τους⁸.

Όσον αφορά την υπόθεση της *A.R.E.*, το ΕΔΔΑ τόνισε ότι η παρούσα υπόθεση διαφέρει από την προγενέστερη νομολογία του, καθώς, εν προκειμένω, η Ελλάδα (πιθανώς στο πλαίσιο μιας γενικότερης τακτικής⁹) αμφισβήτησε πλήρως και αδιακρίτως την εκδοχή της προσφεύγουσας, αναφορικά τόσο με την παρουσία της σε ελληνικό έδαφος, όσο και με την επαναπροώθησή της στην Τουρκία. Αντίθετα, σε προηγούμενες υποθέσεις, η εκάστοτε εναγόμενη Κυβέρνηση θα αντέκρουε μόνο τον ισχυρισμό του προσφεύγοντα σχετικά με τη διατύπωση αιτήματος ασύλου και του φόβου μεταχείρισης αντίθετης στο άρθρο 3 ΕΣΔΑ¹⁰. Συνεπώς, το κρίσιμο ζήτημα είναι κυρίως αποδεικτικό, αφορά δηλαδή τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, και όχι τόσο νομικό.

Εντός του πλαισίου αυτού, το Δικαστήριο επανέλαβε τις αρχές της νομολογίας του για τα αποδεικτικά ζητήματα που αφορούν πρωτίστως υποθέσεις μυστικής κράτησης¹¹. Ειδικότερα, αναφέρθηκε, μεταξύ άλλων, στο μέτρο απόδειξης «πέραν πάσης αμφιβολίας», βάσει του οποίου ο προσφεύγων οφείλει να προσκομίσει «αρχή απόδειξης» (*prima facie*), προκειμένου να αντιστραφεί το βάρος απόδειξης προς την Κυβέρνηση. Ιδίως για τις υποθέσεις που περιλαμβάνουν την πιθανή παραβίαση των άρθρων 2 και 3 ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει την αδυναμία των προσφευγόντων-θυμάτων να αποδείξουν τα κρίσιμα γεγονότα, τα οποία βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό στη σφαίρα επιρροής του εναγόμενου Κράτους και, επομένως, αρχή απόδειξης υφίσταται όταν οι πρώτοι εκθέσουν μια λεπτομερή και συγκλίνουσα αφήγηση των πραγματικών περιστατικών. Σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο εκτιμά ελεύθερα τα αποδεικτικά στοιχεία που έχει στη διάθεσή του, ανάλογα με τη βαρύτητα του προσβαλλόμενου δικαιώματος. Επιπλέον, ενδιαφέρουσα στην παρούσα απόφαση είναι η κρίση του ΕΔΔΑ όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στην ατομική περίπτωση της προσφεύγουσας και τη συστηματική πρακτική επαναπροωθήσεων που εκείνη επικαλέστηκε. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου επεσήμανε ότι, ακόμη και αν αποδειχθεί μια τέτοια πρακτική (κάτι που εξέτασε πρώτα το ΕΔΔΑ), η προσφεύγουσα δεν απαλλάσσεται από την προσκόμιση αρχής απόδειξης, η οποία, μάλιστα, πρέπει να συνδέεται με τη συστηματική πρακτική.

Συνακόλουθα, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε πράγματι την ύπαρξη μιας συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων που λαμβάνει χώρα στην Ελλάδα, βασιζόμενη στην πληθώρα εκθέσεων ανεξάρτητων εθνικών και διεθνών οργανισμών, οι οποίες περιγράφουν πανομοιότυπα τον τρόπο λειτουργίας (*modus operandi*) των εθνικών αρχών ως προς την πραγματοποίηση των επαναπροωθήσεων. Οι εκθέσεις αυτές, είτε προέρχονται από εθνικά όργανα, όπως τον Συνήγορο του Πολίτη και την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, είτε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και τον ΟΗΕ (ο Ειδικός Εισηγητής για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μεταναστών δήλωσε ότι στην Ελλάδα οι επαναπροωθήσεις στα χερσαία και θαλάσσια σύνορα αποτελούν πλέον τον κανόνα), δεν μπορούν να αντικρουστούν από την αμφίβολης ανεξαρτησίας έκθεση της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας, η οποία ήταν και η μοναδική που κατέληγε στο αντίθετο συμπέρασμα. Γενικότερα, ο ρόλος των εκθέσεων οργανισμών μπορεί να αποβεί αρκετά σημαντικός για την εξέλιξη μιας υπόθεσης προσφυγικού δικαίου ενώπιον του ΕΔΔΑ, ιδίως όταν τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης δεν είναι σαφή¹².

Ενόψει των διαπιστώσεων αυτών, το ΕΔΔΑ προέβη στην εξέταση της ατομικής περίπτωσης της προσφεύγουσας. Αφού έκρινε ότι η εκδοχή της τελευταίας είναι αρκετά συνεπής με το περιεχόμενο της συστηματικής πρακτικής όπως περιγράφεται στις προαναφερόμενες εκθέσεις,

⁸ Α.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, *Η Ανθρώπινη Διάσταση του Διεθνούς Δικαίου*, 2η έκδ., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2024, σσ. 404-407.

⁹ I. KIENZLE / M. RIEMER, *Feeble Recognition of a Systematic Pushback Practice*, *Verfassungsblog*, 30.01.2025, διαθέσιμο σε: <https://verfassungsblog.de/pushbacks-echr-greece-turkiye/>.

¹⁰ ΕΔΔΑ *M.K. και λοιποί κατά Πολωνίας*, ό.π., παρ. 174-186· ΕΔΔΑ *D. κατά Βουλγαρίας*, ό.π., παρ. 120-137.

¹¹ Βλ. παρ. 208-221 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹² Βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *H.A. και λοιποί κατά Ελλάδας* (Προσφυγές Νος 4892/18 και 4920/18), απόφαση της 13ης Ιουνίου 2023, παρ. 15-22, 43-46.

επικέντρωσε την προσοχή του στην απόδειξη του γεγονότος ότι η προσφεύγουσα βρισκόταν στην Ελλάδα και, στη συνέχεια, στην Τουρκία κατά τις επικαλούμενες ημερομηνίες, αλλά και στον εντοπισμό ενός συνδέσμου ανάμεσα στα γεγονότα αυτά που θα επιβεβαίωνε την επαναπροώθηση που υπέστη. Προς τον σκοπό αυτό, το ΕΔΔΑ εξέτασε αναλυτικά τα αποδεικτικά στοιχεία που προσκόμισε η προσφεύγουσα. Από την ανάλυση αυτή προέκυψαν τα εξής¹³: από την απόφαση του ποινικού δικαστηρίου Σμύρνης προέκυπτε αδιαμφισβήτητα η επιστροφή της προσφεύγουσας στην Τουρκία, κατόπιν της παραβίασης της απαγόρευσης εξόδου από τη χώρα που της είχε επιβληθεί με προηγούμενη απόφαση. Επομένως, σε συνδυασμό με την εισήγηση του Εισαγγελέα της περιοχής Uzunköprü, φαίνεται ότι υφίσταται αρχή απόδειξης αναφορικά με την παρουσία της προσφεύγουσας στην Ελλάδα και την επιστροφή της στην Τουρκία το διάστημα 4-6 Μαΐου. Το συμπέρασμα αυτό υποστηρίζεται παράλληλα από το οπτικοακουστικό υλικό της υπόθεσης και τις μαρτυρίες/καταθέσεις των Ν.Ο. και Ζ.Κ., αλλά και των Ελλήνων υπαλλήλων της Νέας Βύσσης. Ως εκ τούτου, ενόψει των δύο γεγονότων αυτών και του ότι η Κυβέρνηση δεν υποστήριξε κάποια εναλλακτική σχετικά με το τί θα μπορούσε να είχε συμβεί στο μεσοδιάστημα, το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η προσφεύγουσα υπήρξε θύμα επαναπροώθησης και ότι, κατά συνέπεια, παραβιάστηκαν τα άρθρα 3 και 13 ΕΣΔΑ, διότι οι ελληνικές αρχές δεν έλαβαν σοβαρά υπόψιν τις συνθήκες κράτησης στις τουρκικές φυλακές, ούτε δόθηκε η δυνατότητα στην προσφεύγουσα να προσβάλει αποτελεσματικά την επαναπροώθηση αυτή.

Από τη συνολική συλλογιστική που ακολούθησε το ΕΔΔΑ δεν φαίνεται να προκύπτει ξεκάθαρα κάποιο όφελος από την αναγνώριση της ύπαρξης μιας συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων για τον εκάστοτε προσφεύγοντα, με βάση τη διατύπωση που πραγματοποίησε σε επίπεδο αρχών. Πράγματι, υποστηρίζεται έντονα πως η θεμελίωση μιας τέτοιας πρακτικής θα έπρεπε να οδηγεί στην «ελάφρυνση» του αποδεικτικού βάρους του προσφεύγοντος, ιδίως από τη στιγμή που υπάρχει μια συνεκτική και συνδεδεμένη με την πρακτική των επαναπροωθήσεων παρουσίαση των πραγματικών γεγονότων, όπως εν προκειμένω¹⁴. Στη σχολιαζόμενη απόφαση, ωστόσο, το Δικαστήριο εξέτασε, όπως προαναφέρθηκε, ιδιαίτερα αναλυτικά όλο το αποδεικτικό υλικό που είχε ενώπιόν του¹⁵. Ειδικότερα, στοιχεία όπως η απουσία επίσημων, κρατικών εγγράφων σχετικά με τα θύματα επαναπροωθήσεων ή η ελλιπής έρευνα των εθνικών αρχών ως προς τα ζητήματα αυτά, έχουν χαρακτηριστεί ως τμήμα της συστηματικής πρακτικής που αναγνώρισε το ΕΔΔΑ και θα μπορούσαν, πιθανώς, να διαδραματίσουν πιο αποφασιστικό ρόλο στην κατανομή του αποδεικτικού βάρους των διάδικων μερών¹⁶. Εξάλλου, τα άρθρα 44Α-44C του Κανονισμού του Δικαστηρίου, σε συνδυασμό με το άρθρο 38 ΕΣΔΑ, υποχρεώνουν τα διάδικα μέρη να συνεργάζονται με το ΕΔΔΑ προκειμένου να επιτυγχάνεται η αποτελεσματική διεξαγωγή της δίκης. Συνακόλουθα, το Δικαστήριο έχει τη δυνατότητα να κάνει χρήση των εξουσιών του βάσει του Κανονισμού του και να υποχρεώσει την εναγόμενη Κυβέρνηση να παρέχει επιπρόσθετες πληροφορίες που θα μπορούσαν να αντικρούσουν τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων, ιδίως εκείνες τις οποίες το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ότι βρίσκονται στη σφαίρα επιρροής του Κράτους¹⁷.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι το ΕΔΔΑ εντόπισε παράλληλα παραβίαση του άρθρου 5 ΕΣΔΑ, λόγω της παράνομης, άτυπης κράτησης της προσφεύγουσας, η οποία αποτελούσε τμήμα της

¹³. Βλ. παρ. 235 επ. της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁴. S. MOTZ / A. MULLIS, Undermining Protection Standards in Pushback Cases: the ECtHR in A.R.E. v. Greece and G.R.J. v. Greece, Strasbourg Observers, 28.03.2025, διαθέσιμο σε: <https://strasbourgobservers.com/2025/03/28/undermining-protection-standards-in-pushbacks-cases-the-ecthr-in-a-r-e-v-greece-and-g-r-j-v-greece/>. I. KIENZLE / M. RIEMER, ό.π.

¹⁵. Βλ. παρ. 230-231 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁶. S. MOTZ / A. MULLIS, ό.π.: G. BARANOWSKA, Exposing Covert Border Enforcement: Why Failing to Shift the Burden of Proof in Pushback Cases is Wrong, European Convention on Human Rights Law Review, 2023, σσ. 480-483, 486-490, 493-494.

¹⁷. Βλ. παρ. 210-211 της σχολιαζόμενης απόφασης: I. KIENZLE, Evidencing pushbacks: How the ECtHR may request information from states, Refugee Law Initiative, 30.08.2024, διαθέσιμο σε: <https://rli.blogs.sas.ac.uk/2024/08/30/evidencing-pushbacks-how-the-ecthr-may-request-information-from-states/>.

πρακτικής επαναπροωθήσεων και η οποία δεν μπορούσε να δικαιολογηθεί με βάση τους δικαιολογητικούς λόγους της παρ. 1 του άρθρου αυτού. Επιπροσθέτως, το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση των άρθρων 2 και 3 ΕΣΔΑ, όχι όμως εξατομικευμένα, καθώς διαπίστωσε ότι δεν υπήρχαν αποδείξεις πέραν πάσης αμφιβολίας για την υποτιθέμενη κακομεταχείριση που υπέστη η προσφεύγουσα κατά την επαναπροώθησή της (σε κάθε περίπτωση δεν έφτασε στο επίπεδο που απαιτεί η ενεργοποίηση του άρθρου 3), αλλά σε συνδυασμό με το άρθρο 13, δεδομένου ότι η προσφεύγουσα δεν είχε στη διάθεσή της κάποια αποτελεσματική προσφυγή προκειμένου να προβάλει τους ισχυρισμούς της σε εθνικό επίπεδο σχετικά με τις ενδεχόμενες παραβιάσεις των άρθρων αυτών κατά την εξέλιξη της επαναπροώθησης.

IV. Η απόφαση G.R.J. κατά Ελλάδας στον αντίποδα: η σχέση της με την απόφαση A.R.E. και τη νομολογία περί επαναπροωθήσεων

Την ίδια ημέρα με την A.R.E., δημοσιεύτηκε και ακόμη μία απόφαση όσον αφορά το καθεστώς των επαναπροωθήσεων στην Ελλάδα, η οποία ωστόσο είχε, εν τέλει, αρνητικό πρόσημο για τον προσφεύγοντα. Συγκεκριμένα, στην G.R.J.¹⁸, ο προσφεύγων, ασυνόδευτος ανήλικος από το Αφγανιστάν την εποχή των πραγματικών περιστατικών, ισχυρίστηκε ότι, υπό τον φόβο των διωγμών που πραγματοποιούσαν οι Ταλιμπάν στη χώρα του, έφτασε στη Σάμο το 2020 σε φουσκωτό σκάφος μαζί με άλλους μετανάστες, εν δυνάμει αιτούντες άσυλο. Στη συνέχεια, και ενώ είχε υποβάλει αίτημα διεθνούς προστασίας, οι εθνικές αρχές κατάσχισαν τα προσωπικά του αντικείμενα και τον ανάγκασαν να επιβιβαστεί σε μία αυτοσχέδια λέμβο, μαζί με έναν ακόμη ανήλικο (Η.), χωρίς μηχανή ή κουπιά, αφήνοντάς τους να παρασυρθούν στη θάλασσα. Εν τέλει, ο προσφεύγων και ο Η. κατάφεραν να φτάσουν στις τουρκικές ακτές, όπου εντοπίστηκαν και επιβιβάστηκαν σε σκάφος του τουρκικού λιμενικού. Μάλιστα, στο αστυνομικό τμήμα της τουρκικής ακτοφυλακής βρισκόνταν ήδη οι μετανάστες με τους οποίους είχε φτάσει στην Ελλάδα ο προσφεύγων, οι οποίοι, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του προσφεύγοντος, είχαν επαναπροωθηθεί ήδη την προηγούμενη ημέρα. Κατά τον χρόνο υποβολής της προσφυγής του, ο προσφεύγων εργαζόταν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ το 2022 απέκτησε το καθεστώς του πρόσφυγα στην Ελλάδα, κατόπιν του εντοπισμού του στη Θεσσαλονίκη.

Το ΕΔΔΑ, όπως στην περίπτωση της A.R.E., κλήθηκε να αντιμετωπίσει ιδιαίτερες αποδεικτικές δυσκολίες, ενόψει της συνολικής άρνησης της Κυβέρνησης περί εμπλοκής των αρχών της στα επίμαχα πραγματικά περιστατικά. Πράγματι, οι δύο αποφάσεις είναι αρκετά παρόμοιες σε επίπεδο συλλογιστικής του Δικαστηρίου, αν ληφθούν υπόψιν τα ερωτήματα που έθεσε προς τα διάδικα μέρη κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας και οι συνακόλουθες παρατηρήσεις τους πριν και μετά από την τελευταία, καθώς και οι αρχές της νομολογίας του αναφορικά με τα κριτήρια και το βάρος απόδειξης¹⁹. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρχαν, βάσει των πολυάριθμων εκθέσεων εθνικών και διεθνών οργανισμών, σοβαρές ενδείξεις σχετικά με την ύπαρξη μιας συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων στην Ελλάδα²⁰. Ωστόσο, αν και διαπίστωσε ότι η αφήγηση του προσφεύγοντος συμπίπτει με το *modus operandi* της συστηματικής πρακτικής, η (ενδελεχής) ανάλυση του αποδεικτικού υλικού έδειξε ότι οι ισχυρισμοί του προσφεύγοντος εμφάνιζαν αντιφάσεις και ασυνέπειες, με αποτέλεσμα να μην αποδεικνύεται *prima facie* η παρουσία του στην Ελλάδα και η επαναπροώθησή του στην Τουρκία στη συνέχεια, με την προσφυγή του να απορρίπτεται ως απαράδεκτη, λόγω έλλειψης της ιδιότητας του θύματος²¹.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι η βασική διαφορά των δύο υποθέσεων έγκειται στη συνέπεια του αποδεικτικού υλικού και της αφήγησης του εκάστοτε προσφεύγοντος, το ΕΔΔΑ, ενόψει της πλήρους άρνησης των επίμαχων γεγονότων από την

¹⁸. ΕΔΔΑ G.R.J. κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 15067/21), απόφαση της 7ης Ιανουαρίου 2025 του Τρίτου Τμήματος. Βλ. παρ. 11-31 για την εκδοχή των πραγματικών περιστατικών του προσφεύγοντα.

¹⁹. Ibid, παρ. 32-117, 173-186.

²⁰. Ibid, παρ. 187-190.

²¹. Ibid, παρ. 191, 196-197, 205-217, 225-226.

εναγόμενη Κυβέρνηση²², εμφανίστηκε ιδιαίτερα προσεκτικό στο σκεπτικό του, με την παρουσίαση μιας συνεκτικής εκδοχής να μην αρκεί για να ικανοποιηθεί ο «πλήρης» των *prima facie* αποδείξεων, όπως συνέβαινε σε άλλες περιπτώσεις αποφάσεων περί επαναπροωθήσεων²³. Πάντως, οι εξουσίες του Δικαστηρίου, στη βάση των προαναφερθέντων άρθρων 44Α-44C του Κανονισμού του, είναι και εδώ σχετικές, προκειμένου να κληθεί η Κυβέρνηση να αντικρούσει τους ισχυρισμούς του προσφεύγοντος. Προς το παρόν, οι δύο αυτές αποφάσεις δίνουν την εντύπωση ότι όσο πιο γενική είναι η άρνηση του εναγόμενου Κράτους σε σχέση με την εκδοχή των πραγματικών περιστατικών που εκθέτει ο προσφεύγων, τόσο αυξάνεται το αποδεικτικό βάρος του τελευταίου.

V. Συμπεράσματα

Κανείς δεν αντιλέγει πως η αναγνώριση της ύπαρξης και λειτουργίας μιας συστηματικής πρακτικής επαναπροωθήσεων στην Ελλάδα αποτελεί μια θετικότερη εξέλιξη αναφορικά με την προστασία των δικαιωμάτων των αιτούντων άσυλο κατά την είσοδό τους στη χώρα. Ωστόσο, είναι ασαφές το όφελος που παρέχει η αναγνώριση αυτή ως προς την προσκόμιση *prima facie* αποδείξεων που απαιτεί το ΕΔΔΑ από τον προσφεύγοντα σε περιπτώσεις επαναπροωθήσεων αντίθετων στα άρθρα 2 και (κυρίως) 3 ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου θα έχει πιθανώς τη δυνατότητα να ασχοληθεί και να διασαφηνίσει ακριβώς τα αποδεικτικά ζητήματα που αφορούν τα πραγματικά περιστατικά γύρω από τις επαναπροωθήσεις και την πρόσβαση στις διαδικασίες ασύλου στις τρεις «φλέγουσες» υποθέσεις *R.A. και λοιποί κατά Πολωνίας, H.M.M και λοιποί κατά Λετονίας και C.O.C.G. και λοιποί κατά Λιθουανίας*, οι οποίες σχετίζονται με τις επαναπροωθήσεις αιτούντων άσυλο στη Λευκορωσία και για τις οποίες το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης διενήργησε τον Φεβρουάριο 2025 ακροαματική διαδικασία²⁴. Αν και το βασικό νομικό και πολιτικό πλαίσιο των υποθέσεων αυτών είναι η «εργαλειοποίηση» των μεταναστευτικών ροών από τη Λευκορωσία, ως απάντηση στις ενωσιακές κυρώσεις που της επιβλήθηκαν, η πτυχή των αποδεικτικών ζητημάτων παραμένει κρίσιμη, ενόψει της ουσιαστικής διασφάλισης της αρχής της μη επαναπροώθησης²⁵.

²². Βλ., για παράδειγμα, ΕΔΔΑ *M.H. και λοιποί κατά Κροατίας* (Προσφυγές Νος 15670/18 και 43115/18), απόφαση της 18ης Νοεμβρίου 2021, παρ. 266-275.

²³. Βλ., για παράδειγμα, ΕΔΔΑ *N.D. και N.T. κατά Ισπανίας* (Προσφυγές Νος 8675/15 και 8697/15), απόφαση της 13ης Φεβρουαρίου 2020, παρ. 85-88· S. MOTZ / A. MULLIS, ό.π.

²⁴. Grand Chamber hearings concerning Latvia, Lithuania and Poland, ECHR, 12.02.2025, διαθέσιμο σε: <https://www.echr.coe.int/w/grand-chamber-hearings-concerning-poland-latvia-and-lithuania>.

²⁵. Βλ. ενδεικτικά: M. LYSIENIA, For Better or For Worse? Grand Chamber Takes Over Cases Concerning Pushbacks at the Belarusian Border, Strasbourg Observers, 06.09.2024, διαθέσιμο σε: <https://strasbourgobservers.com/2024/09/06/for-better-or-for-worse-grand-chamber-takes-over-cases-concerning-pushbacks-at-the-belarusian-border/>· J. DE CONINCK, The Binoculars at the Borders of Europe On Evidentiary Rules and Human Rights Protection, Verfassungsblog, 19.02.2025, διαθέσιμο σε: <https://verfassungsblog.de/binoculars-at-europes-borders/>· G. BARANOWSKA, What – If Any – are the Consequences of the ‘Instrumentalization of Migration’ for Human Rights Protection Under the ECHR? A Look at the Arguments Raised at the ECtHR Grand Chamber Hearing on Pushbacks to Belarus, Strasbourg Observers, 04.03.2025, διαθέσιμο σε: <https://strasbourgobservers.com/2025/03/04/what-if-any-are-the-consequences-of-the-instrumentalization-of-migration-for-human-rights-protection-under-the-echr-a-look-at-the-arguments-raised-at-the-echr-g/>.